

І.П. Ющук

МОВА — НАЙБІЛЬШИЙ СКАРБ

Статті

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН

УДК 811.161.2:371.32
Ю98

Ющук І.П.
Ю98 Мова — найбільший скарб / І.П. Ющук. — Тернопіль :
Навчальна книга — Богдан, 2020. — 360 с.

ISBN 978-966-10-7573-2

У статтях збірника йдеться про походження й історичний розвиток української мови, висвітлюються питання про її структуру, логіку й закономірності побудови, про зв'язок мови з мисленням, про роль письменників, зокрема Тараса Шевченка, в її збагаченні й утвердженні. Дано деякі рекомендації щодо вивчення рідної мови в школі. Через етимологію знакомили для українців назв та імен розкрито її заглибленість у давнину.

УДК 811.161.2:371.32

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу видавництва.*

ISBN 978-966-10-7573-2

© Навчальна книга — Богдан, виключна
ліцензія на видання, оригінал-макет, 2020

ФЕНОМЕН МОВИ

За даними науки, людина виникла понад два мільйони років тому. Про її появу свідчать рукотворні камінні знаряддя. Первісної людської мови ми, зрозуміла річ, тепер почути не можемо.

Кенійський вчений Луїс Лікі в 1960-х роках в ущелині Олдувай (Танзанія) знайшов останки примітивних людей (17 особин), які вже виготовляли камінні знаряддя й будували житло у вигляді куреня. Їхній вік — 2,6 млн років! Цілеспрямовані трудові дії передбачають наявність у свідомості людини стійких абстрактних образів дій і предметів. Якщо якийсь звуковий сигнал поєднувався з таким образом, то він ставав знаком образу, а відтак знаком самої дії чи предмета; таким чином вже тоді могли з'являтися перші елементи мови — слова-речення.

Російський археолог Юрій Мочанов у 1980-х роках відкрив поблизу Якутська (майже полюс холоду!) стоянку найдавнішої людини з залишками камінних знарядь. Її вік приблизно 2,5–1,8 млн років. Тодішня середня річна температура там була, як стверджують геологи, -10°C . У таких екстремальних умовах люди могли вижити тільки за умови, якщо в них уже був налагоджений розподіл обов'язків (підтримувати вогонь, добувати їжу, вичиняти шкури, виготовляти кам'яні знаряддя тощо), а цього можна було досягти лише за допомогою мови.

Мові, отже, не менше двох мільйонів років. Сотні тисяч років вона супроводить людину, даючи їй змогу вижити й жити. Людина створила мову, а мова зробила її людиною. Завдяки мові людина різко піднялася над тваринним світом. Мова об'єднувала людей

для пошуку їжі, спільної злагодженої праці й самозахисту. Через мову передавався набутий життєвий досвід з покоління в покоління. Мова допомагала людині орієнтуватися в різних, не завжди сприятливих умовах. І основне: мова забезпечувала й удосконалювала мислення людини. Будь-який прогрес пов'язаний з мовою. Усі відкриття, винаходи люди змогли здійснити тільки завдяки мові. На досягненнях мовознавства засновані сучасні дивовижні інформаційні технології. Мова зробила світ людей таким, яким він є.

Тож чи можна уявити сучасне людство чи навіть будь-яку людську спільноту без мови? Чи можна небало ставитися до мови свого суспільства? Звернімо увагу й на те, що всі мови різні й кожна з них пристосована насамперед до природних умов і менталітету народу, який її виплекав протягом тисячоліть. Мова так само конче потрібна людині, як і повітря.

І. УКРАЇНЬСЬКА МОВА ПРОТЯГОМ ТИСЯЧОЛТЬ

Українська мова в доісторичні часи

Українська мова, як і слов'янські взагалі, романські, германські та багато інших, належить до індоєвропейської мовної сім'ї. Причому, як схильна думати більшість учених, Україна, зокрема її південь, є її прабатьківщиною індоєвропейської мови. “Різні міркування (прямих свідчень нема) дають змогу припускати, що найдавніша індоєвропейська мова формувалась у степових і лісостепових областях між Волгою й Дунаєм” [1], — підсумовує російський філолог Ф. Філін висновки багатьох мовознавців.

Так от, коли українську мову зіставляти з найдавнішими індоєвропейськими мовами, зокрема з латинською, відомою ще з VI ст. до н.е. [2], впадає в очі її, так би мовити, “архаїчність”, тобто наявність у ній великої кількості прадавніх, індоєвропейських елементів, більше, може, ніж у будь-якій іншій із сучасних мов цієї сім'ї. Це може свідчити тільки про те, що сучасна українська мова почала формуватися як така ще в доісторичні часи.

Як відомо, в мові найстійкішою є фонетика. Мова може зникнути, а її фонетичні закономірності, особливості вимовляння звуків і далі проявляються вже в новій мові. У французькій мові фонетика й досі в своїй основі галльська, в англійській — кельтська. Фонетика польської мови різко відрізняється від чеської, українська — від білоруської й російської.

Фонетична система української мови, якість її звуків напрочуд близькі до латинської (і, зауважимо, до іспанської та італійської — її найближчих спадкоємиць). В обох мовах майже однакова система голосних, українська тільки не розрізняє довгих і коротких (це збереглося в сербській мові). Щодо системи приголосних, то в українській на якомусь етапі її розвитку з'явилися парні м'які, африкати й шиплячі, яких у латинській не було. Зате в латинській, як і в українській, була пара **g** і **h**: *genus* “рід” (споріднене з нашим *жона*, *жінка*) і *hostis* “чужинець, ворог” (споріднене з нашим *гість*). Не вже така близькість двох фонетичних систем, незважаючи на часову

відстань між ними в дві з половиною — три тисячі років і на всі ті зміни, що відбулися за той час у них, це просто випадковість, а не вияв якихось спільних тривких мовних законів? Чи це не є свідченням того, що українська мова така само давня, як і латинська?

Українська мова затримала чимало прадавніх граматичних значень та граматичних способів. Це показує знову ж зіставлення її з латинською мовою. І тут треба відзначити, що збігів між цими двома мовами виявляється тим більше, чим давніша латинь береться для зіставлення.

В архаїчній латині (VI–II ст. до н.е.) було вісім відмінків, у тому числі кличний і два місцевих (у класичній, а це вже I ст. до н.е. — I ст. н.е., залишилося їх тільки шість). В українській мові і всі ці відмінки, за винятком одного місцевого, і в основному їхнє значення збереглися. Навіть закінчення в деяких відмінкових формах ті самі. Наприклад, однакове закінчення виступає в називному відмінку однини багатьох іменників жіночого роду: *arena* і *арена*, *summa* і *сума*; у кличному відмінку іменників чоловічого роду: *Brute* і *Бруте*, *Demokrite* і *Демокрите*; у називному множини іменників чоловічого роду: *muri* і *мури*, *numeri* і *номери*; іменників середнього роду: *maria* і *моря*, *potina* і *імена*.

Латинська й українська мови розрізняють три роди: чоловічий, жіночий і середній. І знаменно, що українська мова в більшості випадків в іменниках, успадкованих від індоєвропейської прамови, зберегла навіть той самий рід. Так, однаково до чоловічого роду належать, наприклад, іменники *hortus* “сад” і *город*, *pulvis* і *пил*, *ventus* і *вітер*, *ignis* і *вогонь*, *mensis* і *місяць*, *sucus* і *сік*, *somnus* і *сон*, *fumus* і *дим*, *dolor* і *біль*, *nasus* і *ніс*; до жіночого роду іменники *nox* і *ніч*, *hiems* і *зима*, *mens* “розум” і *пам’ять*, *mors* і *смерть*, *res* і *річ*, *voluntas* і *воля*, *securis* і *сокира*, *lana* і *вовна*, *acies* і *ость*, *crux* “хрест” і *кроква*, *unda* “хвиля” і *вода*, *barba* і *борода*, *casa* “хатина” і *хата*, *rota* “колесо” і *рада* (спільне значення “коло”); до середнього роду іменники *cor* і *серце*, *nomen* і *ім’я*, *aratrum* і *рало*, *semen* “насіння” і *сім’я*, *granum* і *зерно*, *lact* і *молоко*, *vinum* і *вино* тощо. У латинській мові іменник *domus* жіночого роду, в українській *дім* — чоловічого, але, виявляється, і в українській мові він буває жіночого роду: *Куди ж я піду, коли в мене немає своєї дому?* (І. Нечуй-Левицький). І в латинській, і в українській мовах назви річок майже виключно чоловічого роду (в українській мові жіночий рід мають лише назви річок пізнішого походження), назви дерев — переважно жіночого роду.

Ще більша тотожність спостерігається в особових закінченнях дієслів, особливо при зіставленні українських форм з імовірними формами архаїчної латині (у дужках наводяться форми класичної латині):

1. <i>sedeo</i> — сиджу	<i>sedemos (sedemus)</i> — сидимо
2. <i>sedesi (sedes)</i> — сидиш	<i>sedetes (sedetis)</i> — сидите
3. <i>sedeti (sedet)</i> — сидить	<i>sedenti (sedent)</i> — сидять

За час приблизно 2,5 тис років в особових формах дієслів української мови сталися тільки такі суто фонетичні зміни: у другій і третій особах однини та в третій особі множини відпав кінцевий голосний **-i**, але м'якість кінцевих приголосних, викликана вимовлянням цього голосного, залишилася (внаслідок цієї м'якості звук **s** у другій особі однини перейшов у **ш**); відпали кінцеві **s** у першій та другій особах множини; у третій особі множини сполучення голосного з носовим **en** закономірно дало звук **a** з попереднім пом'якшеним (на письмі буква **я**), як це сталося, наприклад, у словах *mentha* — м'ята, *decem* — десять.

Того самого походження суфікс для утворення вищого ступеня порівняння прикметників в українській мові **-иш-** (*новий* — *новіший*, *лівий* — *лівіший*) і в архаїчній латині **-ios-** (*novus* — *novios*, *laevus* — *laevios*). Однаково в обох мовах за допомогою суфікса **-e** творяться деякі відприкметникові прислівники: *bonus* — *bene* і *добрий* — *добре*, *fortissimus* — *fortissime* і *найсильніший* — *найсильніше*. Є чимало спільного в складі й відмінюванні займенників обох мов: *tu* і *ти*, *tibi* і *тобі*, *sibi* і *собі*, *nos* і *нас*, *vos* і *вас*, *mea* і *моя*, *tua* і *твоя*, *sua* і *своя*, *tui* і *твої*, *sui* і *свої* тощо.

Це не запозичення, бо граматичні значення й словозмінні морфеми практично не запозичуються з мови в мову. Наявність же в різних мовах матеріально й функціонально тотожних форм і особливо засобів вираження граматичних значень є надійним свідченням про спільне походження цих мов.

Щодо лексики, то вона дуже нестійка: слова можуть запозичуватися й замінюватись у великій кількості (наприклад, в англійській мові до 55 % запозичено з французької мови, у румунській близько 40 % слів слов'янського походження). Але певна група слів зберігається тисячоліттями: *мати*, *батько*, *брат*, *сестра*, *один*, *два*, *три*, *десять* (латинською мовою *mater*, *pater*, *frater*, *soror*, *unus*, *duo*, *tres*, *decem*) тощо. До цієї групи належить також дитяча лексика. І саме життєво найбільш важливі дитячі слова української мови співвідносяться переважно з латинськими: *tato* і *мама* мають майже одно-

звучні латинські відповідники *tata* і *tamma*, слово *papa* “хліб” споріднене з латинським *panis* “хліб” (у ньому по-дитячому повторено перший склад), *vava* “ранка, болить” своїм звучанням і значенням близьке до латинського *vapulare* “бути побитим, забитися”, *куку* “дивися, шукай” має той самий склад, що й у латинських *occultare* “ховатися”, *oculus* “око”, українське дитяче *кака* “брудне, погане” одного походження з латинським *sacare* “випорожнюватися”.

Усі ці факти можуть свідчити лише про одне: українська мова в окремих своїх рисах, елементах почала формуватися ще перед трьома тисячами років — можливо, водночас із латинською, якщо не раніше. Адже українська мова зберегла багато чого, що вже класична латинь утратила.

---

1. Филлин Ф.П. Происхождение русского, украинского и белорусского языков. — Л.: Наука, 1972. — С. 6. 2. Див.: Нидерман М. Историческая фонетика латинского языка. Перевод с франц. — М.: Изд-во иностр. л-ры, 1949; Тронский И.М. Очерки из истории латинского языка. — М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1953.

Українська мова часів слов'янської єдності

До VI ст. н.е. слов'яни займали територію між Карпатами й середньою течією Дніпра. Це були на той час різні племена зі своїми діалектними мовними особливостями. Коли ж сюди насунули зі сходу кочові тюркомовні авари (у літописі — обри), частина слов'янських племен, рятуючись від них, подалася на південь, частина на захід.

Коли предки сучасних сербів і хорватів переселилися на Балкани, вони понесли з собою багато спільнослов'янських елементів, властивих і сучасній українській мові. Хоч за майже п'ятнадцять століть в обох мовах сталися певні зміни, зокрема сербська й хорватська мови зазнали впливу мови попередніх жителів Балкан — іллірійців, але й тепер дуже відчутна їхня мовна близькість, успадкована з тих давніх часів.

Дуже близька фонетика української і сербської та хорватської (обидві останні майже тотожні) мов. Зокрема, в сербській мові (і, зрозуміло, в хорватській) перед звуком *е* приголосні вимовляються так само твердо, як в українській: *недеља* “неділя”, *весело*. Не пом'якшуються приголосні також перед звуком *и*: *личити* “личи-

Кінець безкоштовного уривку.
Щоби читати далі, придбайте,
будь ласка, повну версію
книги.